

ATOQLI OT TUSHUNCHASINING LINGVISTIK TALQINI

Tangriyeva Ozoda Allabergenovna

Urganch RANCH texnologiya universiteti magistranti.

+99890 4382521

tangriyevaozoda42@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada atoqli ot tushunchasining lingvistik talqini ko'rib chiqiladi. Maqolada atoqli otning turdosh otdan farqlanish mezonlari, uning semantik xususiyatlari, referensiya muammosi va zamonaviy til falsafasidagi asosiy nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi. Mill, Frege, Russell va Kripke kabi G'arb faylasuflari, shuningdek, E.Begmatov, S.Qorayev va boshqa o'zbek tilshunos olimlari tadqiqotlari asosida atoqli otning lingvistik mohiyati yoritiladi. Onomastika fanining o'zbek tilshunosligidagi rivoji va hozirgi holati ham alohida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: atoqli ot, onomastika, referensiya, semantika, antroponimika, toponimika, Mill, Frege, Kripke.

KIRISH

Til fani tarixida atoqli ot tushunchasi doimo markaziy o'rinlardan birini egallagan. Kishilar, joylar, hodisalar va boshqa ob'ektlarga berilgan alohida nomlar – atoqli otlar – nafaqat tilshunoslikning, balki mantiq, falsafa va antropologiyaning ham keng tadqiqot maydonini tashkil etadi. Aristoteldan tortib zamonaviy kognitiv lingvistikaga qadar bu tushuncha doimo yangilanib, qayta baholanib kelmoqda.

Atoqli ot (*nomen proprium*) – bu muayyan bir shaxs, joy yoki ob'ektni boshqalardan farqlash uchun xizmat qiladigan til birligidir. Turdosh otlardan farqli o'laroq, atoqli otlar umumlashtirilgan tushunchani emas, balki alohida, yakka-yu yagona narsani belgilaydi. Biroq bu ko'rinadaychalik oddiy ta'rifning ortida juda murakkab lingvistik va falsafiy muammolar yashiringan.

O'zbek tilshunosligida atoqli otlarni o'rganish onomastika fani doirasida olib boriladi. Onomastika (yun. *onomastike* – "nom qo'yish san'ati") – tilshunoslikning barcha atoqli nomlarni, ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limidir [1]. Ushbu soha O'zbekistonda XX asrning 60–70-yillaridan boshlab mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllana boshlagan [2].

Maqolaning maqsadi – atoqli ot tushunchasining lingvistik talqinini G'arb til falsafasi va o'zbek tilshunosligi nuqtayi nazaridan qiyosiy-tahliliy tarzda ko'rsatish,

atoqli otning asosiy lingvistik belgilarini aniqlash hamda mavjud nazariy yondashuvlarni tizimlashtirish.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otdan farqlanishi bir necha mezonlar asosida belgilanadi. Grammatik jihatdan atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi (yozuvi mavjud tillarda), ular oldidan aniqlovchi artikl kelmaydi (ingliz tilida: *the London* noto'g'ri, *London* to'g'ri) va ular ko'pincha ko'plik shaklini olmaydi (istisno hollar mavjud: *the Smiths*).

Semantik jihatdan esa farq yanada chuqurroq. Turdosh otlar muayyan kategoriyaga mansub barcha ob'ektlarni belgilasa (*shahar, daryo, kishi*), atoqli otlar ularning ichidan bitta aniq ob'ektga ishora qiladi (*Toshkent, Amudaryo, Alisher*). Taniqli tilshunos E.Begmatovning ta'riflashicha, atoqli otga lug'aviy asos bo'lgan turdosh ot "apellyativ" deb yuritiladi [3].

Atoqli ot bilan turdosh ot o'rtasidagi chegaraning o'tkinchiligi ham muhim lingvistik hodisadir. Masalan, turdosh ot atoqli otga aylanishi (onomastik konversiya) yoki aksincha, atoqli ot turdosh otga o'tishi tilshunoslikda kuzatiluvchi jarayondir. Akademik A.Madvaliyev tahriri ostida nashr etilgan izohli lug'atda bu hodisa "nomlovchi vazifaning o'tishi" tarzida izohlanadi [4].

Atoqli otlarning zamonaviy lingvistik talqiniga poydevor bo'lgan birinchi mukammal nazariya ingliz faylasufi John Stuart Mill tomonidan ishlab chiqilgan. U 1843-yilda nashr etilgan "*A System of Logic*" asarida atoqli otni "biz haqida gapirayotgan narsa qaysi ekanini ko'rsatuvchi, lekin u haqda hech narsa aytmaydigan so'z" deb ta'riflaydi [5].

Mill denotsiya (belgilash) va konnotsiya (tavsiflash) o'rtasidagi farqni ajratib, atoqli otlar faqat denotsiya qiladi, ya'ni ular faqat ob'ektga ishora qiladi, lekin uning xususiyatlari haqida hech qanday ma'lumot bermaydi deb hisoblaydi. Masalan, "Napoléon" ismi bu shaxsni belgilaydi, lekin u imperatorligini, Vaterloda mag'lubiyatga uchraganini yoki boshqa hech narsani ifodalamaydi [6].

Mill nazariyasining kuchli tomoni uning soddaligida: atoqli otlar ob'ektni tanib olish qurollariga aylanadi. Biroq bu yondashuv bir qator mantiqiy muammolarni keltirib chiqaradi. Jumladan, mavjud bo'lmagan ob'ektlarning nomlari (Santa Klaus, Atlantida) Mill tizimida ma'nosizga aylanishi lozim edi – zero ularning referentlari yo'q.

Gottlob Frege 1892-yilda nashr etilgan "*Über Sinn und Bedeutung*" ("Ma'no va Referensiya haqida") maqolasida Mill tizimidagi tafsilotga diqqatni qaratdi. U "Hesperus" (erta yulduz) va "Phosphorus" (kech yulduz) ikkalasi ham Venera

sayyorasini anglatishiga qaramay, bu ikkala nom bir xil ma'noga ega emas, deb ko'rsatdi [7].

Frege ma'noning ikki qatlamini ajratadi: *Bedeutung* (referent – nomlanuvchi ob'ektning o'zi) va *Sinn* (ma'no – ob'ektning qanday tavsifda taqdim etilishi). Bu farq "*Hesperus – Hesperus*" (trivial, hech narsani anglatmaydigan) va "*Hesperus – Phosphorus*" (ilmiy kashfiyot ifodasi) gaplarining nima uchun turlicha idrok etilishini tushuntiradi. Frege paradoksasi deb atalgan bu masala til falsafasining markaziy muammolaridan biriga aylangan [8].

Bertrand Russell Frege g'oyalarini yanada rivojlantirdi. U atoqli otlar aslida yashirin tavsiflar (definit deskriptsiyalar) ekanini taklif qildi. Masalan, "Aristotel" – bu shaxsni Iskandarning ustoz, Platonning shogirdi bo'lgan, *Poetika* va *Siyosat* asarlarini yozgan kishi sifatida tavsiflovchi iboraning qisqacha ko'rinishidir [9]. John Searle esa Russellning bu nazariyasini takomillashtirdi va nom bitta tavsifga emas, balki bir qator tasvirlanuvchi xususiyatlarning "to'plami"ga yo'naltiriladi, deb hisobladi.

XX asrning ikkinchi yarmida Saul Kripke rus olimlarining referensiya nazariyasini tubdan o'zgartirdi. U 1980-yilda nashr etilgan "*Naming and Necessity*" asarida atoqli otlar "qattiq designatorlar" (*rigid designators*) ekanini isbotladi: ular barcha mumkin bo'lgan olamlarda bir xil ob'ektga ishora qiladi [10]. Masalan, "Aristotel" – bu mavjud bo'lgan, boshqacha bo'lib yashagan bo'lishi ham mumkin bo'lgan shu konkret shaxsni, barcha alternativ stsenariylarida ham bildiradi.

Kripke Frege-Russell deskriptivizmiga qarshi uchta asosiy e'tirozni ilgari surdi: semantik e'tiroz (nomlar tavsiflarga emas, bevosita ob'ektga bog'liq), epistemologik e'tiroz (nomni to'g'ri ishlatish uchun tavsifni bilish shart emas) va modal e'tiroz (muqobil holatlarda Aristotel Iskandarning ustoz bo'lmasligi mumkin edi, ammo u Aristotel bo'lishdan to'xtamagan bo'lardi). Bu yondashuv zamonaviy analitik tilshunoslikka juda katta ta'sir ko'rsatdi [11].

O'zbek tilshunosligida atoqli otlarni o'rganish XX asrning 60–70-yillarida boshlanib, onomastika mustaqil soha sifatida shakllana boshladi. Bu davrda tilshunoslikka psixolingvistika, lingvokulturologiya, neyrolingvistika kabi yangi sohalar bilan birga onomastika ham kirib keldi [12]. Antik davr olimlari barcha nomlarni "onuma" atamasi ostida birlashtirgan bo'lsa, keyinchalik onomastika tilshunoslik tizimida alohida tarmoq sifatida mustahkamlandi.

O'zbek nomshunosligining rivojlanishida E.Begmatov, S.Qorayev, T.Nafasov, Z.Do'simov, H.Hasanov, N.Husanov kabi olimlarning hissasi beqiyos. E.Begmatov XX asrning 60-yillari boshlarida kishi ismlari bo'yicha filologiya fanlari nomzodligi

dissertatsiyasini yozib, o'zbek tilshunosligida antroponimlarni tadqiq etish zarurligini ilmiy-nazariy planda asoslay oldi [13]. Hozirgi o'zbek onomastikasi atoqli nomlarni quyidagi tarmoqlarga ajratadi [14]:

- antroponimika – kishilarning atoqli nomlari (ismlari, familiyalari, ota ismlari, laqablar, taxalluslar);
- toponimika – geografik ob'ektlarning atoqli nomlari (shaharlari, daryolari, tog'lari va h.k.);
- teonimika – xudolar, ma'budlar va diniy-afsonaviy shaxslar nomlari;
- zoonimika – hayvonlarga qo'yilgan atoqli nomlar;
- kosmonimika – fazoviy hududlar, galaktikalar, burjlarning nomlari;
- astronimika – osmon jismlari (planetalar, yulduzlar) nomlarining majmuyi.

Bundan tashqari onomastikaning mifonimlar (xayoliy ob'ektlar nomlari), realionimlar, nekronimlar va boshqa bo'limlari ham mavjud [15]. Atoqli otlarning kelib chiqishi, tarixiy o'zgarishi va o'ziga xos xususiyatlarini mavjud tizimlar asosida o'rganish onomastikaning bosh vazifasi hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida atoqli otlar faqat lisoniy birlik sifatida emas, balki milliy-madaniy meros sifatida ham baholanadi. Atoqli otlar tizimi har bir xalqning milliy boyligi, o'zida katta ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etuvchi nomoddiy mulkidir [16]. Shu sababli globallashuv davrida milliy nomlarni asrab-avaylash zarurati alohida dolzarb masalaga aylangan.

Mustaqillik yillaridan boshlab o'zbek nomshunosligida kishi atoqli otlari, toponimlari va ularning ijtimoiy-madaniy ahamiyatiga bag'ishlangan tadqiqotlar keskin ko'paydi. Milliy ongning tiklanishi jarayonida atoqli otlarga bo'lgan munosabat ham o'zgardi – ular nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, madaniyatshunoslik fanlari uchun ham qimmatli manba sifatida tan olindi [17].

Yuqoridagi tahlillar asosida atoqli otning quyidagi asosiy lingvistik belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Individual referentsiya: Atoqli ot bitta aniq ob'ektga – shaxsga, joyga, hodisaga – ishora qiladi. Bu uning turdosh otdan asosiy farqi. Mill bu xususiyatni "denotatsiya" deb atagan.

2. Nominatsiya funksiyasi: Atoqli ot ob'ektni atash, belgilash va uni boshqalardan farqlash uchun xizmat qiladi. E.Begmatov ta'biricha, "Olamda eng ulkan predmetlardan tortib ko'zga ko'rinmas zarrachalarning ham o'z nomi mavjud; nomsiz bu dunyoda mavjud bo'lish mumkin emas" [18].

3. Semantik ikki qatlamlilik: Frege ko'rsatganidek, atoqli otning referenti (Bedeutung) va ma'nosi (Sinn) bir-biridan farq qiladi. Bu ikki nom bir ob'ektga ishora qilib, turli ma'noni anglatishini tushuntiradi.

4. Qattiq designatsiya: Kripke asoslagan nazariyaga ko'ra, atoqli otlar barcha mumkin bo'lgan olamlarda bir xil ob'ektni belgilaydi. Bu atoqli otni tavsiflovchi iboralardan tubdan ajratib turadi.

5. Leksik-grammatik o'ziga xoslik: Atoqli otlar ko'pincha bosh harf bilan yoziladi, ular oldidan aniqlovchi artikl kelmaydi, ko'plik shakli cheklangan holda qo'llaniladi, turli yasalish usullari (affiksatsiya, onomastik konversiya) orqali hosil bo'lishi mumkin [19].

6. Sotsiolingvistik o'lchami: Atoqli otlar ijtimoiy-madaniy kontekstda mavjud bo'ladi. Ular nom qo'yish an'analari, diniy-ma'rifiy qadriyatlar, etnografik omillar bilan uzviy bog'liq [20].

XULOSA

Amalga oshirilgan tadqiq natijasida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, atoqli ot tushunchasi falsafiy-lingvistik izlanishlarning qadimgi va doimo dolzarb mavzusidir. Aristoteldan boshlab to zamonaviy analitik falsafagacha bu tushuncha izchil rivojlanib kelmoqda.

Ikkinchidan, G'arb til falsafasida Mill, Frege, Russell va Kripke tomonidan atoqli otning turli jihatlarini aks ettiruvchi to'rtta asosiy nazariy yondashuv ishlab chiqilgan: denotativ nazariya, ikki qatlamli semantika (Sinn-Bedeutung), tavsiflovchi nazariya va qattiq designator nazariyasi. Bu nazariyalar bir-birini to'ldiruvchi va muhokama etuvchi munosabatda turadi.

Uchinchidan, o'zbek tilshunosligida atoqli otlarni o'rganish onomastika fani doirasida XX asrning o'rtalari – ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlanib, E.Begmatov, S.Qorayev, T.Nafasov va boshqa olimlarning ko'p yillik tadqiqotlari natijasida nisbatan puxta ilmiy-nazariy bazani shakllantirdi.

To'rtinchidan, atoqli ot nafaqat til birligi, balki milliy-madaniy boylik hamdir. Uning lingvistik talqinida faqat lisoniy belgilargina emas, balki ijtimoiy, madaniy, tarixiy va kognitiv omillar ham inobatga olinishi zarur.

Kelgusi tadqiqotlar uchun atoqli otning kognitiv va pragmatik jihatlari, onomastik nominatsiya mexanizmlari hamda raqamli kommunikatsiya sharoitida atoqli otlarning o'zgarib borishi kabi masalalar alohida o'rganishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbek tilining izohli lug'ati / A.Madvaliyev tahriri ostida. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti, 2006–2008. – 129 b.
2. Begmatov E., Do'simov Z., Nafasov T., Qorayev S. O'zbek nomshunosligi: tadqiq yo'nalishi va usullari. – Toshkent, 1992.
3. Begmatov E. A. O'zbek tili antroponimikasi. – T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. "Fan" nashriyoti, 2013. – 264 b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild / A.Madvaliyev tahriri ostida. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
5. Mill J.S. A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. – London: John W. Parker, 1843. Book I, Chapter 2.
6. Miller J. Mill, Frege and Russell: Proper Names and Their Philosophical Explanations. – Medium. 2020. URL: <https://medium.com/@jamesconormiller> (murojaat sanasi: 20.04.2026).
7. Frege G. Über Sinn und Bedeutung // Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. – 1892. – №100. – S. 25–50.
8. Wikipedia. Sense and Reference. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sense_and_reference (murojaat sanasi: 22.04.2026).
9. Russell B. On Denoting // Mind. – 1905. – Vol. 14. – No. 56. – P. 479–493.
10. Kripke S. Naming and Necessity. – Cambridge (MA): Harvard University Press, 1980. – 172 p.
11. Encyclopedia.com. Proper Names and Descriptions. URL: <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/proper-names-and-descriptions> (murojaat sanasi: 23.04.2026).
12. Tosheva D., Mahmudova N. O'zbek tilshunosligida zoonimlarning o'rganilishi // Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar. – 2025. – №1.
13. Begmatov E. Onomastika. – Toshkent, 2002.
14. Uluqov N. O'zbek onomastikasi ko'lami, uning hajmi va mazmuni // Cyberleninka. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-onomastikasi-ko-lami-uning-hajmi-va-mazmuni> (murojaat sanasi: 21.04.2026).
15. Kilichev B. Onomastika: o'quv qo'llanma. – Buxoro, 2023. – 180 b.

16. Urganch Davlat Universiteti. Ingliz va o'zbek toponymik ko'lami: avtoreferat. – Urganch, 2022. URL: <https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3a09886f01.file> (murojaat sanasi: 21.04.2026).
17. O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi. Onomastika bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent, 2012.
18. Begmatov E. A. O'zbek ismlari. – T.: Fan, 1991. – 128 b.
19. Do'simov Z. Atoqli otlarning hosil bo'lish tamoyillari haqida // ResearchGate. – 2020. URL: <https://www.researchgate.net/publication/341648970> (murojaat sanasi: 20.04.2026).
20. FarDU Ilmiy Xabarlar. Onomastika bo'yicha tadqiqotlar. – 2024. – Jild 30, №4. DOI: 10.56292/SJFSU/vol30_iss4/a81.